

મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' નગર ખાતે મળેલી બ્રિટનની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની નવમી ભાષા સાહિત્ય પરિષદ : અહેવાલ

~ આશા બૂચ

તારીખ 29 અને 30 ઓગસ્ટ 2015 દરમ્યાન બ્રિટનની 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી'ના ઉપક્રમે, નવમી ભાષા સાહિત્ય પરિષદ લંડનના વેમ્બલી પરગણામાં આવેલ માંધાતા યૂથ અને કમ્યુનિટીના સભાખંડમાં, મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' નગર ખાતે, યોજાયેલી. એ બે દિવસો આનંદ અને ઉત્સવથી ભર્યા ભર્યા રહ્યા જે આવતી પરિષદ સુધી હાજર રહેલાં સહુને માટે વિચારોનું ભાથું પૂરું પાડશે. કહેવાય છે કે એકલા એકલા ખાય તેને ગાલ પચોળિયા થાય, એ -યાયે આવી સુંદર પરિષદની લ્હાણ માત્ર હાજર રહેલા પ્રતિનિધિઓ માણે તો તેમને પણ વિચાર વિસ્ફોટ થાય એ વાતને ધ્યાનમાં લઈને બંને દિવસનો અહેવાલ ટૂંકમાં આપવાનો અહીં પ્રયાસ છે.

આમ તો 29મી ઓગસ્ટ એ મનુભાઈ પંચોળીની પુણ્યતિથિ છે, તેથી તેમના સાહિત્ય વિશ્વને પોંખીને સાચી શ્રદ્ધાંજલિ આપવાના હેતુસર આ પરિષદનું આયોજન કરેલું. સવારે દસના સુમારે પરિષદના આયોજકો, શ્રોતાઓ અને મહેમાનોની હાજરીમાં અકાદમીના પ્રમુખ વિપુલ કલ્યાણીએ પોતાની આગવી શૈલીથી આરંભ, અભિવાદન અને ઉદ્બોધનથી સભાનો પ્રારંભ કર્યો. એ બેઠકના અધ્યક્ષ કવિ અને લેખક એવા અદમ ટંકારવી તથા પરિષદના મુખ્ય અતિથિ તરીકે વિચારક, કર્મશીલ, પત્રકાર અને 'નિરીક્ષક'ના તંત્રી પ્રકાશ ન. શાહનો વિધિવત્ પરિચય આપ્યો. સાથે જ કાર્યક્રમની રૂપરેખા આપી.

12 ફેબ્રુઅરી 1977ના શુભ દિને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના મંડાણ થયાં. લગભગ ચાર દાયકાની સફર દરમ્યાન અનેક થીમેટિક કાર્યક્રમો દ્વારા ઘણાં કવિઓ, લેખકો, પત્રકારો અને નિબંધ લેખકોને માર્ગદર્શન અને વિચાર ભાથું પૂરું પાડવાનો તેનો હેતુ રહ્યો છે. 1979માં પહેલી પરિષદ ચં. ચી. મહેતાના અતિથિપદે લંડનમાં મળેલી. બીજી પરિષદ 1983 વેળા લેસ્ટરમાં મળી ત્યારે કવિ નર્મદની 125મી જન્મ જયંતી ઉજવાઈ રહી હતી. અકાદમીને આંગણે આવેલ મહેમાનોમાં રઘુવીર ચૌધરી અને મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'નો પણ સમાવેશ થાય છે. તળ ગુજરાતમાં તેમ જ ડાયાસ્પોરા સાહિત્ય જગતમાં 'દર્શક' તેમનાં સાહિત્ય, મુલાકાતો, પ્રવચનો, વિચારો દ્વારા હજુ આજે પણ પ્રસ્તુત હોવાને કારણે 'દર્શક'ની જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે તેમને શબ્દાંજલિ આપવા એક ખાસ પરિષદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. આ નિમિત્તે મોકલેલ સંદેશમાં મનસુખભાઈ સહ્યાએ યોગ્ય જ લખ્યું, "દર્શક પાસે મનુષ્ય અને સમાજના પ્રશ્નોના વૈશ્વિક સંદર્ભ હતા જેને તેઓ ગહન અભ્યાસ અને અભિવ્યક્તિની કળાથી શબ્દરૂપ આપતા રહ્યા. દર્શકને સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખવા એ આપણી જરૂરિયાત છે."

માંધાતા સમાજના ઉપપ્રમુખ અશોકભાઈ પટેલે ચંપાબહેન પટેલનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કરતા કહ્યું, "ઝાંબિયામાં જન્મેલાં ચંપાબહેનનાં લગ્ન નાની વયે થયેલાં. ગૃહસ્થાશ્રમની તમામ ફરજો બજાવી અને વિધવા થયાં બાદ નાનપણનો શોખ ફરી જાગૃત કરીને કેનવાસ પર વોટર કલરથી કુદરતી દ્રશ્યો અને છબિચિત્રો [portait] કરવાનું શરૂ કર્યું. તેમનાં ચિત્રોમાં એક પ્રકારની સજીવ કલાત્મકતા ઉપસી આવે છે." બે દિવસ દરમ્યાન સહુ પ્રતિનિધિઓએ એ કળા પ્રદર્શન માણ્યું.

ત્યાર બાદ અકાદમી વતી અકાદમીના ખજાનચી લાલજીભાઈ ભંડેરીએ પ્રકાશભાઈ શાહને માનદ્ અધ્યેતા પદ (ફેલોશીપ)ના પ્રતિક રૂપે એક સ્મૃતિચિન્હ અર્પણ કર્યું અને તેમનું તથા અદમ ટંકારવીનું શાલ અર્પણ કરી સ્વાગત કર્યું. આજ સુધીમાં અકાદમીએ રઘુવીર ચૌધરી જેવા ગુજરાતી ક્ષેત્રે મહત્ત્વનું પ્રદાન કરી ચુકેલા અનેક લેખક-કવિઓને માનદ્ અધ્યેતાપદથી નવાજ્યા છે, જેમાં હવે પ્રકાશભાઈ શાહનું નામ ઉમેરાયું. પરિષદના તમામ વક્તાઓને ફૂલોના હાર પહેરાવવાને બદલે દર્શકનાં પુસ્તકો આપવામાં આવ્યાં, જે અનુકરણીય છે.

અધ્યેતા પદની સ્વીકૃતિ કર્યા બાદ તે વિષે પ્રતિભાવ આપતાં પ્રકાશભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ડાયાસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્યના અને ખાસ કરીને ‘ઓપિનિયન’ના પ્રદાનની મહત્તા વિષે વાત કરી. જયંતી દલાલે કહેલું, “એકેડેમી એટલે એક આદમી અને બીજા ડમી” એવી હાલત હાલ ગુજરાતમાં પ્રવર્તે છે, જ્યારે અહીંની અકાદમી નાત-જાત, ધર્મ-કોમ કે રાષ્ટ્રીયતાના વિવાદ-વિભાજનને ઓળંગીને ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરે છે એ આનંદની વાત છે. વારસાની ભાષા ગુજરાતી છે તેવા લોકો મથામણો કરીને પણ વિદેશોમાં તેની જાળવણી કરે છે તેનું મૂલ્ય તળ ગુજરાતને નથી. નવોદિત લેખકોનાં ઉદ્દેક, ઉન્મેશ અને ઉરબોલને વ્યક્ત કરવા ‘ઓપિનિયન’માં સ્થાન છે. કોણ, કયા દેશમાંથી શાના વિષે લખે છે તેનો વિવાદ કહરવાને બદલે કેવી કોટિનું સાહિત્ય નિર્માણ થાય છે, કેવી રીતે તે વાચકો સુધી પહોંચે છે અને તેના થકી ગુજરાતી ભાષાની જાળવણી અને સંવર્ધન થાય છે કે નહીં તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ અને એ કાર્યમાં ચત્કીન્ચિત યોગદાન આપતા સહુનું અભિવાદન કરીએ તો તળ ગુજરાતી કે ડાયાસ્પોરિક ગુજરાતીના સર્જકો સહુનો આદર જળવાશે, એવું એમની વાતો પરથી ક્લિત થયું. આ સાથે ગુજરાતી લેક્સિકોન દ્વારા ‘ઓપિનિયન’ના 18 વર્ષના અંકોનું ડિજિટલાઈઝેશન થયું તેની ડિવીડી પણ પ્રકાશભાઈના હાથે લોકાર્પિત કરવામાં આવી.

અધ્યક્ષ અદમ ટંકારવીના સારા ચ વક્તવ્ય દરમ્યાન શાયરીઓ હાજરી પુરાવી જાય જેનાથી તેમનું ભાર વિનાનું ભાષણ વધુ લિજ્જતદાર બનતું હોય છે. તેમણે કહ્યું, મુશાયરામાં 600થી 700 માણસો ન હોય તો મરીઝ યાદ આવી જાય, “બે જણાં દિલથી મળે એક મજલીસ છે મરીઝ, દિલ વિના લાખો મળે એને સભા કહેતા મરીઝ”. વળી આ વર્ષ કવિ ધાયલનું પણ શતાબ્દી વર્ષ હોતાં તેમને પણ યાદ કર્યા, “સખાતે બેસહારાની સહારા દોડતા આવ્યા, જીગરથી ઝંપલાવ્યું તો કિનારા દોડતા આવ્યા.” મહેમાન તરીકે પ્રકાશભાઈ માટે એક વધુ પંક્તિ, “વ્યવસ્થા એમના માટે બીજી શી હોય કરવાની? હતા મહેમાન એવા કે ઉતારા દોડતા આવ્યા.”

અધ્યક્ષપદેથી વક્તવ્ય આપતાં અદમ ટંકારવીએ ઉમાશંકર જોશીની બે કાવ્ય પંક્તિઓ ‘ગયાં વર્ષો તેમાં’ અને ‘રહ્યાં વર્ષો તેમાં’નો આધાર લઈને અકાદમીની ગઈ કાલ અને આવતી કાલને ચિત્રિત કરી બતાવી. પાંચ-છ દિવાનાઓએ મળીને 1977માં અકાદમીની શરૂઆત કરી. ઇંગ્લિશની ફૂલડલાઈટ સમી રેલમ છેલ રોશની વચ્ચે ગુજરાતી નો ટમટમિયો દીવો પ્રગટાવીને તેની જ્યોત જલતી રાખવાનું કામ 38 વર્ષથી થયું છે તે નોંધનીય છે. તેનો પહેલો પડકાર હતો ગુજરાતી ભાષાનું પ્રિન્ટનમાં જતન કરવાનો. ભાષા શિક્ષણ અંતર્ગત ગુજરાતીના વર્ગો લેવા, શિક્ષકોને તાલીમ આપવી, અભ્યાસક્રમ ઘડવો, પરીક્ષાઓ લઈ મૂલ્યાંકન કરવું, વગેરે કાર્યો હાથ ધરાયાં. એ મોટું કામ હતું. વિવિધ વિષયો પર વક્તવ્યો, પરિસંવા દો, શિબિરો અને સાહિત્યગોષ્ઠી દ્વારા સર્જકો તૈયાર થયા. સાહિત્ય સર્જન માટે ‘ઓટલો’ અને પ્રકાશન માટે ‘છાજલી’ પૂરાં પાડ્યા.

આ થઈ વાત ગયાં વર્ષો તેની. હવે વાત છે રહ્યાં વર્ષો તેની. 2009માં વિસામા વગરની યાત્રાનો થાક વર્તાયો. પરિવર્તનનાં કપરાં ચઢાણ ચડવાના આવ્યાં. સર્જક જમાત તૂટવા લાગી. વાચક કે સર્જકની બીજી પેઢી તૈયાર નથી કરી શક્યા એ સ્વીકારવું રહ્યું. જાત તપાસ કરીને પોતાની મર્યાદા નાણી, પરિસ્થિતિને માપી જોવાની જરૂર લાગી. માનવ સ્વભાવ છે કે એનું ધ્યાન બીજાની ત્રુટીઓ તરફ જાય, પોતાના તરફ નહીં. ખલીલ ધનતેજવી કહે છે, “પહેલાં તારા પૂર્વજોના મૂળ જો, પછી આવીને મારું ફૂળ જો, મારાં મેલાં વસ્ત્રોની ટીકા ન કર, તારા જીવતરમાં પડેલી ધૂળ જો.” આપણી બીજી-ત્રીજી પેઢી ગુજરાતીનો ઝાઝો ઉપયોગ કરતી નથી, સર્જનાત્મક ક્ષેત્રે ઝાઝું પ્રદાન કરી શકીએ તેમ નથી તો ભાષા પ્રત્યેનો અભિગમ અને અગ્રતાક્રમ બદલવો પડે. ઇ.સ. 1909માં ત્રીસેક માણસોની હાજરીમાં અહીં ઇંગ્લેન્ડમાં જ મો.ક.ગાંધીએ એક ઠરાવ રજૂ કરેલો, “ગુજરાતીમાં એક તસુ રસ હોવો જોઈએ.” ગુજરાતી સાહિત્યની

કાયાપલટ કરવા તેને વિશ્વ સાહિત્યનો પરિચય કરાવવો પડે અને તો જ તે વિશ્વ સાહિત્યના ફલક પર પહોંચી શકે અને તે માટે અદમ ટંકારવીએ ટર્નીંગ પોઇન્ટ લાવનારી ઇંગ્લિશ કૃતિઓનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનું કામ અકાદમીને હસ્તક થાય તે વિચાર રજૂ કર્યો. તેમને લાગ્યું કે આજે તો માનવ માત્રની સ્થિતિ પ્રત્યે આપણું સર્જન સજાગ નથી. ઉમાશંકરે ભૂખ્યાં જનોનો જઠરાગિન જાગશે એમ લખ્યા પછી એવો જઠરાગિન અનેક વખત જાગ્યો પણ સર્જક સૂતો છે, તેમનામાં સંવેદનશીલતા મરી પરવારી છે, જે જગાડવાની હાકલ કરીને તેમણે આ મનનીય પ્રવચન પૂરું કર્યું.

બપોરના સ્વાદિષ્ટ ભોજન બાદ ભદ્રાબહેન વડગામાના સંચાલન હેઠળ બીજી બેઠક શરુ થઈ. ઇન્ટરનેટ જગતમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન પામી ચુકેલ ગુજરાતી લેક્સિકોનમાં મહત્વની કામગીરી બજાવતા અશોકભાઈ કરણિયાએ સૌ પ્રથમ સ્વ. રતિભાઈ ચંદરિયાના જીવનની તવારીખ, ગુજરાતી લેક્સિકોનના ઉદ્ભવ માટેની પૃષ્ઠભૂમિ, તેને ડિજિટલ જગતમાં પ્રસ્થાપન કરવામાં નડેલી મુશ્કેલીઓ અને મળેલ સફળતાની વિગતે માહિતી આપી. દસ વર્ષ સુધી ડિજિટલ ગુજરાતીના ભીષ્મપિતામહ ગણાય તેવા સ્વ. રતિલાલ ચંદરિયાની નિશ્રામાં રહીને અશોકભાઈએ સાર્થ જોડણી કોશ અને ભગવત્ ગોમંડળના ડિજિટલાઇઝેશનું ભગીરથ કામ પાર પાડ્યું. અશોકભાઈએ કહ્યું કે ગુજરાતી એ વિશ્વની 30 મુખ્ય ભાષાઓમાંની એક છે, લગભગ પાંચ મિલિયન લોકો બોલે છે તેથી તેને આધુનિક સંસાધનો દ્વારા સાચવશું તો દેશમાં અને વિદેશમાં પણ વધુ ફેલાશે. ગુજરાતીઓ મૂળે ઉદ્યોગપ્રિય, સાહસિક અને બુદ્ધિવાન ખરા એટલે જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં નામના કાઢનાર પ્રજાની ભાષા સમજવી અન્ય માટે પણ જરૂરી છે, કેમ કે ભાષા સંસ્કૃતિ, સમાજ અને રાજકારણ વગેરેની સમજણને અસર કરે છે. ઇ.સ. 1960થી ટેકનોલોજીમાં ભાષાકીય ક્ષેત્રે ઉત્ક્રાંતિ થઈ રહી છે. પહેલાં ઘણી લિપિઓ વપરાતી, ત્યારે એક લખાણ બધા માટે વાંચવાનું સુલભ નહોતું જે યુનિકોડ આવવાથી સરળ બન્યું. 1990માં ગુજરાતી ઇન્ટરનેટને પડદે આવ્યું ત્યાર પછી તો વેબ સાઇટ, બ્લોગ્સ, સમાચાર પત્રો, સામયિકો, પુસ્તકો અને જીવનપોષક સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થવા લાગ્યું. એ બધાનો યશ રતિભાઈ ચંદરિયા અને મધુ રાયને જાય છે. કોઇપણ નવી ટેકનોલોજીને લોકભોગ્ય બનાવવા ચાર પરિબલો જરૂરી હોય છે; એકેડેમીશિયા, ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી ભણાવતી યુનિવર્સિટી, સરકારી માળખાની સાનુકૂળ મદદ અને કોમર્શિયલ એસોસિયેશન. રતિભાઈ પોતે આ ચારેય સંસ્થાનું કામ કરતા. પા સદી જેટલાં લાંબાં વર્ષો સુધી ઇન્ટરનેટ પર શબ્દકોશ, સાર્થ જોડણીકોશ, થિસોરસ અને ભગવદ્ ગોમંડળને લોકોને ચરણે ધરવા રતિભાઈ થાક્યા હાર્યા વિના પ્રયત્નશીલ રહ્યા. એક ઉદ્યોગવીર, દાનેશ્વરી અને અતિ નમ્ર એવા કર્મશીલ ચંદરિયાની ઇન્ટરનેટ જગતમાં ગુજરાતી ભાષાને એક આગવા સ્થાને બેસાડવાની દેણગી, એ સમગ્ર ગુજરાતી સમાજ માટે એક અમૂલ્ય વારસો બની રહેશે.

એ બેઠકના બીજા વક્તા નીરજભાઈ શાહે ગુજરાતી વાંચન અને લેખન માટે ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને ગુજરાતી વેબ સાઇટ અને બ્લોગ કઈ રીતે કરી શકાય તે વિગતે સમજાવ્યું. વેબ સાઇટ થોડી ખર્ચાળ હોવાથી કોઈ સંસ્થા, યુનિયન કે કંપની તેનો ડોમેઇન ખરીદી શકે. વ્યક્તિ માટે પોતાના વિચારો રજૂ કરવાની શક્યતા 1994માં ઓન લાઇન ડાયરી લખવાની શરૂઆતથી થઈ. વેબ અને લોગના સંયોજનથી બ્લોગ શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો. યુનિકોડની શોધથી ભારતની ઘણી ભાષાઓ કમ્પ્યુટર પર આવી. પહેલો બ્લોગ અમેરિકાથી શરુ થયો. પછી તો કવિતા, ટૂંકી વાર્તા, બાળ સાહિત્ય આવતું થયું. આજે હવે ઘણાં મૂલ્યવાન પુસ્તકોનું ડિજિટલ સ્વરૂપ કમ્પ્યુટર પર વાંચવા મળે છે તેવી જ રીતે સામયિકો પણ ઉપલબ્ધ થયાં છે. સંગીતના બ્લોગ પણ શરુ થયા. હાલ 2500થી 3000 બ્લોગ્સ હશે, તેમ કહી શકાય. આ નવીન ટેકનોલોજીનો એક ફાયદો એ થયો કે ઘણા નવોદિત લેખકો અને કવિઓને બ્લોગ દ્વારા પોતાના સર્જનો અન્ય સુધી પહોંચાડવાની તક મળે છે.

જો કે નીરજભાઈએ એ વાત તરફ પણ ધ્યાન દોર્યું કે એ સિક્કાની બીજી બાજુ જોઈએ તો કહેવું પડે કે કેટલાક બ્લોગર્સ થોડી ઊતરતી કક્ષાનું સાહિત્ય પીરસતા થઈ ગયા છે, વાચકો કરતાં કવિઓ વધી પડ્યા છે. હાઈકુના જવાબમાં લાંબી કવિતા આવી પડે, તો કોઈ વાંચ્યા વિના પણ અભિપ્રાય આપી બેસે. આથી ગુજરાતી સાહિત્યના જાણકારોના મોઢામાં બેસ્વાદ મીઠાઈ ખાધાનો ભાવ જાગે તેમાં નવાઈ નથી. આમ છતાં આ ટેકનોલોજીનો ફાયદો પણ થયો છે, જેની પાસે ગુજરાતી સાહિત્ય પહેલાં નહોતું પહોંચ્યું તેઓ વાંચતા થયા છે, બ્લોગ્સ વાંચનારા લોકોમાંથી 55%

ભારતની બહાર વસનારા છે અને ગુજરાતી ભાષાથી અપરિચિત એવા નાની ઉંમરના લોકો તથા નિવૃત્ત થયેલા લોકો પણ માણી શકે તે એનો ફાયદો છે. દુનિયામાં લગભગ 3.17 બિલિયન લોકો ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરે છે.

કમ્પ્યુટર હવે ગયા જમાનાનું સાધન છે, આવતો જમાનો મોબાઇલ અને ટેબ્લેટનો છે. નીરજભાઈએ આ નવા જમાનાની માગને પહોંચી વળવા ગુજરાતી તૈયાર છે? એવા પ્રશ્ન સાથે સહુને વિચાર કરતા કરી મુક્યા.

બીજી બેઠકના ત્રીજા વક્તા હતા ધવલ વ્યાસ જેમણે વિકિસ્રોત વિષે સુંદર માહિતી આપી. વિશ્વકોષ=એન્સાઇક્લોપીડિયા. હવાયન ભાષામાં વિકીનો અર્થ છે, મુક્ત અથવા મફત. એક સમયે બ્રિટિશ એન્સાઇક્લોપીડિયા વસાવવા ઠીક ઠીક ખર્ચ કરવું પડતું. ઇન્ટરનેટના આગમનથી આ અમૂલ્ય જ્ઞાન અને માહિતી ભંડાર લોકોને વિનામૂલ્ય આપવાની યોજના થઈ. ઇંગ્લિશમાં એ ઉપલબ્ધ થયું અને આજે તો 12-13 લાખ લેખ તેમાં મળી આવે છે. ગુજરાતીમાં માહિતી મેળવવા કોઈ સંસાધન નહોતું. કંઈ પણ સાહસ હોય કે વ્યાપારની શક્તિ ઊભી થાય તો કયો ગુજરાતી બચ્યો પાછળ રહે? વિકિપીડિયાના દર્શન થતાં જ ગુજરાતી પ્રજાના કેટલાક ભેજબાજ યુવાનો તેને સમાંતર ગુજરાતીમાં માહિતી ભંડાર ઊભો કરી શકાય કે નહીં તેની મથામણમાં પૂરેપૂરા ઉત્સાહ અને જોશથી રત થયા. એ માટે વિકિમીડિયા ફાઉન્ડેશન પાસેથી મંજૂરી મેળવવી અનિવાર્ય હતી. સાહિત્યમાંથી જ્ઞાન મળી શકે પણ માહિતી સાહિત્યના અન્ય પ્રકારથી જુદી તરીકે આવે એ સમજવું જરૂરી બન્યું. વિકિપીડિયામાં મન ફાવે તે નહીં પણ ગમે તે લખી શકાય, જો લખનાર તેના પુરાવા રૂપે સંદર્ભ પૂરો પાડે તો અને એ નિયમ લખનારે સ્વીકારવો અનિવાર્ય બન્યો. વિકિપીડિયા એક હકીકતને આધારે પ્રાપ્ત થતી માહિતીનો સ્રોત છે જેમાં મૌલિક રચનાને અવકાશ નથી, એ સમજનારા પ્રદાન કરવા લાગ્યા. આવી અનેક અડચણો હટાવતાં આખર 2012માં વિકિસ્રોત નામના ગુજરાતી વિકિપીડિયાને કેમ સુલભ બનાવી, તેની રામ કહાણી ધવલભાઈએ ખૂબ રસભરી અદાથી રજૂ કરી.

અહીં એક વાતની ગૌરવપૂર્વક નોંધ લેવી રહી. ઉપરોક્ત ત્રણેય યુવાનો એ પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં નિષ્ણાત છતાં શ્રોતા ઓને સમજાય તેવી રીતે ગુજરાતી લેક્સિકોન, વ્લોગ અને વિકિસ્રોત વિશેની વિગતો અત્યંત સરળ શબ્દોમાં, સહજતાથી અને આત્મવિશ્વાસથી રજૂ કરીને સહુને સાનાન્દાશ્ચર્યનો અનુભવ કરાવ્યો.

સાદાં છતાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન બાદ બ્રિટનના વરિષ્ઠ શાયર ઇબ્રાહિમ ઓ. રાહોડ 'ખય્યામ'ની મેજબાની હેઠળ, 'ઝૈનાહ-બિલાલ' નામે મુશાયરાની મહેફિલ જામી હતી. ભારતથી બ્રિટનની મુલકાતે આવેલા જાણીતા કવિ-સાહિત્યકાર ચિનુભાઈ મોદી મુશાયરાના મુખ્ય મહેમાન હતા. વળી, મુશાયરાનું સંચાલન ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના અવ્વલ દરજ્જાના ગઝલકાર અદમભાઈ ટંકારવીના હાથમાં હતું. બ્રિટનભરના, ઠેરઠેરથી આવેલા, વીસેક જેટલાં કવિઓ અને શાયરોએ મુશાયરામાં ભાગ લીધો હતો. સાંજનો સમય રાતમાં પલટાતો રહ્યો અને કવિતાની રંગત સહુનું મનોરંજન કરતી રહી.

તારીખ 30મીની સવારની બેઠક 'દર્શક'નું સાહિત્યવિશ્વ કવિ પંચમ શુક્લના સભાપતિ પદ હેઠળ પ્રારંભ થઈ. એ બેઠકના પ્રથમ વક્તા અનિલ વ્યાસ એક વાર્તાકાર તરીકે જાણીતા છે જેઓ તુરંતમાં એક નવલકથા પણ આપવાના છે. તેઓએ 'દર્શક'ની નવલકથાઓ વિષે એક સુંદર વિવેચનાત્મક, અભ્યાસપૂર્ણ અને રસાળ વક્તવ્ય આપ્યું. તેમણે કહ્યું કે 'દર્શક'ની નવલકથાઓ વાંચતાં અહેસાસ થયા વિના ન રહે કે તેમણે હંમેશા સદ અને અસદના સંઘર્ષ વિષે લખ્યું. તેઓએ ભદ્ર સંસ્કૃતિ અને લોક સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોને ઉપાસ્યા. લેખકની સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી, કળા તરફની વફાદારી અને ઘડાયેલી વિચારધારા સર્જનમાં આત્મસાત થાય તો સર્જક કેવું સંસ્કારી સાહિત્ય રચી શકે તે તેમની નવલકથાઓની લિજ્જત લેતાં સમજાય છે. આમ તો 'દીપ નિર્વાણ', 'બંદીધર', '1857', 'બંધન અને મુક્તિ', 'સોક્રેટીસ' અને 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી' જેવી એક એકથી ચડિયાતી નવલકથાઓના રચયિતા એવા 'દર્શક'ની દરેક કૃતિનું વિગતે વિવરણ કરવાનો લોભ થાય. સ્વ. ડોલરરાય માંકડે કહેલું તેમ 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી'માં લેખકે બુદ્ધના કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાના ભાવોને તેનાં સબળ પાત્રો દ્વારા વાચકો સમક્ષ મૂકી આપ્યા છે. ઉમાશંકર જોશીએ કહેલું કે એ નવલકથાના પ્રારંભનાં 130 પાનાં અતિ રસાળ છે અને જો એ જ પ્રકારે આખી નવલકથા લખાઈ હોત તો ગુજરાતમાં હાહાકાર થઈ ગયો હોત. પરંતુ એ આખી નવલકથામાં રસ જમાવવાની તેમની અનેરી શક્તિને કોણ નકારી શકે?

‘સોક્રેટીસ’ વિષે વાત કરતાં અનીલ વ્યાસે સાચું જ કહ્યું કે ‘દર્શક’નો સત્ય અને શીલના વિભૂતિ તત્ત્વનાં મૂલ્યોનો ઉઘાડ કરવાનો હેતુ અને નવલકથા લખવાનો અનુરાગ દુગ્ધ-શર્કરા યુક્ત છે. અને એટલે જ તો ગ્રીકના ગણરાજ્યો, લોકશાહી અને કેળવણી જેવા વિભિન્ન તાણાવાણાથી રેશમ જેવું પોત એ નવલકથાનું વણાયું. પેરેકલીસનું સ્વપ્ન એથેન્સને આદર્શ લોકશાહી નગર રાજ્ય બનાવવાનું હતું. જ્યારે સોક્રેટીસને લોક સાથે પ્રેમ હતો અને ‘શાહી’ સામે વાંધો હતો જેનું નિરૂપણ ‘દર્શકે’ અજબ કુશળતાથી કર્યું, જેમાં તેમના પર ગાંધી મૂલ્યોની અસર થયાની ઝલક મળે. એટલે જ તો ઇશુની દયા અને સ્નેહ તો વળી બુદ્ધની કરુણા અને વ્યથા એ સોક્રેટીસમાં ભાળી શક્યા અને તેને ઇતિહાસના છત્રમાં જોઈ શક્યા.

પોતે વ્યવસાયે કેળવણીકાર અને દિમાગથી ચિંતક એટલે સત્ય અને સૌન્દર્યનો સમન્વય કરી સત્ય અને પ્રેમનો વિજય ‘સોક્રેટીસ’માં બતાવી શક્યા. પોતાની બહેનના લગ્નમાં નાણાંની જરૂરિયાતને પૂરી કરવા ‘દર્શકે’ ‘દીપ નિર્વાણ’ નવલકથા એક મહિનામાં પૂરી કરેલી તે સહુ જાણે છે. મગધમાં વિલીન થતા નાનાં રાજ્યોના દીપના નિર્વાણની એ કથાનાં તાદ્રશ્ય વર્ણનો, કથાનું લાઘવ અને સંસ્કૃતના તદ્ભવ તથા તત્સમ શબ્દોનો ઉચિત ઉપયોગ એ તેની સિદ્ધિ છે. આ અનુપમ નવલકથા દ્વારા તેમણે વાચકોને ઇતિહાસ ભેટ ધર્યો. ‘બંદીધર’ જેલયાત્રાના અનુભવોની કથા છે. અહીં ત્રણ પ્રકારના સંઘર્ષનું ચિત્રણ થયું છે, એક ભારતની સ્વતંત્રતાનો સંઘર્ષ, બીજો જેલમાં થતા દમન અને ત્રીજો સંઘર્ષ તે સાથી કેદીઓની વિચારધારા વચ્ચેનો. ‘બંધન અને મુક્તિ’ એ ‘1857’ની પૂર્વભૂમિકા રૂપે આવે છે અને બંનેમાં જાતિ, સંપ્રદાય, પ્રદેશના સીમાડા ઓળંગી જઈ રાજકીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામ સાથે પ્રેમકથાનો વિનિયોગ માત્ર ‘દર્શક’ જ કરી શકે. ‘દર્શક’ના સર્જનમાં ખંડ દ્વારા અખંડની યાત્રા જોઈ શકાય છે. તેમની નવલકથામાં સાત્ત્વિક ગુણો માણસને માનવીય વિકાસ તરફ લઈ જતા અનુભવી શકાય. ‘દર્શક’ સર્જક સંસ્કૃતિના સજગ પ્રહરી હતા એ વિધાન સાથે અનિલભાઈએ પોતાનું ઉચ્ચ વિચારો, સમૃદ્ધ શબ્દ ભંડોળ અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ અંજલી સાથેનું વક્તવ્ય સમાપ્ત કર્યું.

બીજા વક્તા આશા બૂચ કે જેમનો જન્મ અને ઉછેર રચનાત્મક કાર્યમાં રત એવા માતા-પિતાને ઘેર થયો અને જેમનું આંગણું ઢેબરભાઈ તથા જયાબહેન-વજુભાઈ શાહના નિવાસ સ્થાન સાથે જોડાયેલું અને રાજકોટની રાષ્ટ્રીય શાળા રમતનું મેદાન હતું. આવા માહોલમાં અનેકવિધ પ્રાંતીય અને રાષ્ટ્રીય કર્મશીલોની આસપાસ જીવનનાં પ્રથમ વર્ષો ગાળવાનું સદ્ભાગ્ય મળવાથી જે વિચારો ઘડાયા તે તેમના લખાણ અને કાર્યમાં વ્યક્ત થાય છે.

આશા બૂચે ‘દર્શક’નાં કથેતર સાહિત્ય વિષે વાત જરા જુદા ઢંગમાં કરી. એક શોધ નિબંધ લખનારી વિદ્યાર્થિની પોતાના અભ્યાસનો નિયોડ આપવાની સાથે સાથે ‘દર્શક’ને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછે છે એવો સંવાદ તેમણે ભજવી બતાવ્યો. ‘દર્શક’ કેળવણી વિચાર, ધર્મ દર્શન, ચરિત્રો, સમાજ ચિંતન, રાષ્ટ્ર ચિંતન, ઉપરાંત સમાજ, દેશ અને વિશ્વની ઘટનાઓને આવરી લે તેવા બહુ આયામી સાહિત્યનું સર્જન કરી શક્યા તેની પાછળ કયું પ્રેરક બળ કામ કરી ગયું, ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું આવું સમુચિત દર્શન તેઓ જાણે વાર્તા કહેતા હોય તેમ સહજ રીતે સમજાવી શક્યા તેની પાછળ શું રહસ્ય છે, શાસ્ત્રોમાં ઉદ્ભવોધાયેલ મૂલ્યોને આ રીતે સમજીને રજૂ કરવાનો દ્રષ્ટિકોણ તેમને ક્યાંથી સાંપડ્યો, કેળવણી વિષયક સાહિત્ય પ્રકાર પર તેમના વિચારોનાં કયાં પાસાંની મહદ્ અંશે અસર છે, સામયિકોમાં લેખ લખવા અને તંત્રીપદ સંભાળવાનું કાર્ય અન્ય અનેકવિધ જવાબદારીઓ છતાં શા માટે સ્વીકાર્યું અને ગાંધીજીના જીવનના અંતિમ વર્ષોની તેમની એકલતા અને પોતાના સાથીઓ માટે કાળબાહ્ય થઈ જવાની પરિસ્થિતિને તેમણે યુધિષ્ઠિરની અંતિમ જીવન યાત્રા સાથે સરખાવીને એક નવો આયામ આપ્યો, એ દ્વારા તેઓ વાચકોને શું કહેવા માગે છે એવા પ્રશ્નો ‘દર્શક’ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યા. ‘દર્શકે’ પોતાની આગવી લાક્ષણિક ભાષા અને બોલવાની લઢણથી તેના સમુચિત ઉત્તરો આપ્યા (‘દર્શક’ની હયાતીમાં આ સંવાદ રચાયેલો એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે). છેવટ વેદ, ઉપનિષદ, રામાયણ-મહાભારત અને ગીતાપઠનના પરિપાક રૂપે સન્યસ્ત લઈ ભગવાં ધારણ કરવાને બદલે ‘દર્શકે’ ગ્રામ અને નગરવાસીઓને, ખેડૂત અને કસબીઓને એમની જ ધીંગી ધરા પર જઈને સાહિત્યની અમૃતગંગાનું પાન કરાવ્યું, વિકાસ અને જ્ઞાનના દર્શન કરાવી આપ્યાં અને એ રીતે આપણી સંસ્કૃતિના ખરા દર્શક બન્યા એવી શબ્દાંજલિ સાથે એ વક્તવ્ય વંદન સહિત પૂરું થયું.

એ બેઠકના ત્રીજા વક્તા તે ગુજરાતના નામાંકિત કવિ, પત્રકાર અને નાટ્યલેખક ચિનુ મોદી હતા જેમનો પરિચય ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકોને ભાગ્યે જ આપવો પડે તેમ છે. આજે ગણ્યા ગાંઠ્યા નાટ્ય લેખકો એવા છે જેમની કલમે દર્શકોની વિભાવનાને પોષે અને વિકસાવે એવાં નાટકો લખાય, તેમાંના એક ચિનુભાઈ મોદી છે જેમણે પ્રયોગાત્મક અને ભજવી શકાય તેવાં નાટકો ગુજરાતને આપ્યાં છે. તેમણે ‘દર્શક’ના નાટકો વિષે અનોખી રીતે વાત કરી. ‘દર્શક’ લિખિત નવલકથા ‘સોકેટીસ’નું નાટ્ય રૂપાંતર ભરત દવેએ કરેલું. એ વિષે વાત કરતાં ચિનુભાઈએ કહ્યું કે એક કલા પ્રકારમાંથી બીજા કલા પ્રકારમાં ઢાળવામાં આવે ત્યારે મૂળ કૃતિ બીજા કલા પ્રકારમાં બંધ બેસતી થાય તેમ છે કે નહીં તે જોવું અગત્યનું છે. પરંતુ રમેશ ર. દવે કહે છે તેમ ‘સોકેટીસ’ તો ‘દર્શક’નું સંવાદ કળાનું ઉજળું ઉદાહરણ છે. ‘પરિત્રાણ’ કરતાં વધુ સારા સંવાદો આ નવલકથામાં છે. બીજા એક બાબત એ ધ્યાનમાં લેવા જેવી ખરી કે નવલકથાનું નાટક બની શકે? નવલકથાનું સૌન્દર્ય નાટકમાં જળવાવું જોઈએ. જો તેનું નાટ્યરૂપાંતર ન થયું હોત તો ‘સોકેટીસ’ અધૂરી કે નિષ્ફળ કહેવાત? પણ આપણે જાણીએ છીએ કે એ તો નવલકથા તરીકે જેવી ઉત્તમ તેવી નાટક તરીકે પણ અજોડ નીવડી.

ગિરીશ કર્નાડની કેડીએ ભરત દવે ચાલ્યા એટલે નાટકમાં રૂપાંતર થવાથી મૂળ કૃતિને અધિક સુંદરતા પ્રાપ્ત થઈ. ભરત દવે ‘દર્શક’ની વાક્યછટા, મિજાજ, અને વિચાર શક્તિને કારણે ઉપસતા દ્રઢ વ્યક્તિત્વથી સુપરિચિત હોવાને લીધે નાટકને પૂરો ન્યાય આપી શક્યા. ટેલીવિઝન સિરિયલ કે ટૂંકી ફિલ્મ બનાવવાને બદલે તેમણે રંગમંચ પર પ્રયોગ કરવાનું ઠરાવ્યું. નવલકથાના 270 દ્રશ્યોનું માત્ર 24 દ્રશ્યોમાં રૂપાંતર કરવું એ સહેલી વાત નહોતી. તેમાં ય પહેલું પ્રકરણ ભરત દવેએ ગેય કોરસ રૂપે રજૂ કરીને તો કમાલ કરી બતાવી. તેનાથી આખા નાટકનો અદ્ભુત ઉઠાવ આવ્યો. એક ઠોસ પશ્ચાદ્ભૂ ખડી કરી. ચિનુભાઈએ પોતાની વિશિષ્ટ કલા શૈલીથી એ કોરસ ગાઈને અમ સહુ શ્રોતાઓના મન હરી લીધાં. ઘટનાઓના ઘટાટોપ વચ્ચેથી કેડી રચી નાટક બનાવવું, પ્રેક્ષકોનો રસ સતત જાળવી રાખવો એ એક પડકાર છે. ‘દર્શક’થી દૂર ગયા વિના સંવાદોની અદલાબદલી કરી, કુરતાથી મહત્ત્વના લાગે તેવા સંવાદો છોડીને સોકેટીસના વ્યક્તિત્વના ઉત્તમ પાસાને ઉજાગર કરે, કથાને પ્રકાશમાં લાવે તેવા સંવાદો જાતે ઉમેરવાનું કામ ભરત દવે જ કરી શકે. સોયમાં દોરો પરોવતાં માત્ર છિદ્ર જોવાનું હોય, સોય નહીં. તેવી એકાગ્રતાથી પાત્રો અને સંવાદની પસંદગી થઈ. ઉદાહરણ તરીકે દાયોસીદને પેરેક્લીસ મોતની સજા કરે છે તેની જાણ દાંડી પીટીને કરી એટલું જ ‘દર્શક’ લખેલું, તેમાં શું કહેવું અને કેવી રીતે તે ભરત દવેએ ઉમેર્યું. અહીં ભરત દવેની રૂપાંતર કલાની જેટલી સરાહના કરીએ તેટલી જ અથવા એથી ય વધુ ‘દર્શક’ની લેખન કલાની કરવી રહી. ‘દર્શક’ નવલકથાનો ઉપાડ નાટક જેવો કરે છે. જેમ કે સોકેટીસને મૃત્યુદંડ અપાયો ત્યારે સ્પાર્ટાના અધિપતિ કહે, “સોકેટીસ નિર્દોષ છે, એને મૃત્યુદંડ આપી તમે હજાર વરસ સુધી માનવ ઇતિહાસના ગુનેગાર થશો.”

ત્યારબાદ ચિનુભાઈએ નાટકના કથાવસ્તુની વિગતે ઝાંખી કરાવી. ઇન્દિરા ગાંધીએ દેશમાં કટોકટી જાહેર કરી તેમાં લોકશાહીના લીરેલીરા ઊડી ગયા તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે ‘સોકેટીસ’ રચાઈ. ઉમાશંકરે કટોકટી વખતે કહેલું, “આખો હિમાલય કાળો થઈ ગયો.” રોટલી ખાઓ ત્યારે ખાતરની વાસ ન આવવી જોઈએ તેમ કટોકટીનો સીધો વિરોધ નોંધાવ્યા વિના લોકશાહીને ઇતિહાસની આંગળીએ લોકમાનસમાં પાછી લાવે તે ‘દર્શક’. આજે પણ એવી પરિસ્થિતિ છે કે તે ઇતિહાસ આવાં પાત્રો દ્વારા ફરી જીવતો કરવો જોઈએ તેવી ટકોર ચિનુભાઈએ કરીને પોતાનું અતિ રસપ્રદ વક્તવ્ય સમેટ્યું.

૩૦ની સાંજ ‘મનુભાઈ પંચોળીની સમાજચર્ચા’ને નામ હતી. એ બેઠકનું સંચાલન ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી અને મન:સુખરામ ત્રિપાઠીના વંશજ એવા એક બળુકા પત્રકાર અને લેખક સલિલ ત્રિપાઠીના કુશળ હાથમાં હતું. તેમણે મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ વિષે ટૂંકમાં પણ મુદ્દાની વાત કરી. ‘દર્શક’ એક લેખક હતા તે આપણી સંસ્કૃતિ અને મૂલ્યોના. તેઓ હિંદુ, જૈન, પારસી કે મુસલમાન નહીં, ખરા ભારતીય હતા. એક સ્વાતંત્ર્ય સેનાની જરૂર હતા પણ વધુ સારા શિક્ષક અને તેથી ય વધુ સારા ખેડૂત પુરવાર થયા. એમ તો તેઓ ઇતિહાસકાર અને સમાજ સુધારક પણ હતા. બીજું શું શું નહોતા? સ્વતંત્રતાની રજત જયંતી નિમિત્તે મળેલ તામ્ર પત્ર કટોકટી સમયે પાછું મોકલતા કહેલું, “તમે લોકશાહીને મૂળથી ઉખેડી કાઢી છે માટે પાછું મોકલું છું.” આવા નિર્ભીક અને લોકશાહીના પ્રહરી એવા મનુભાઈ તેમના અવસાન

બાદ એટલે કે 2001 બાદ ગુજરાત, ભારત અને દુનિયામાં બનેલ ઘટનાઓ માટે આક્રોશ વ્યક્ત કરવા આગેવાની લેત તેમ જરૂર કહી શકાય. સલિલ ત્રિપાઠીએ આ બેઠકના વક્તા પ્રકાશભાઈનો પરિચય આપતાં કહ્યું, રાજ્યશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસના વિદ્યાર્થી, એચ.કે. આર્ટ્સ કોલેજના અધ્યાપક, અનેક વૈચારિક આંદોલનો સાથે જોડાયેલા તથા 'નિરીક્ષક'નું તંત્રી પદ સંભાળતા એવા પ્રકાશભાઈ આજે આપણી વચ્ચે પૈસા વિના સાહિત્યને સાચવનારા જે રડ્યાખડ્યા માણસો પડ્યા છે તેમાંના એક તરીકે અને મનુભાઈ સાથે નિકટથી કામ કર્યું છે એવા એક સદ્ભાગી કર્મશીલ તરીકે આપણી વચ્ચે છે તેનો આનંદ છે.

મનુભાઈ પંચોળીની બહુમુખી પ્રતિભાનું એક પાસું તેમના કાર્યોનો સમાજહિત સાથેનો અજોડ તંતુ. આ વિષે વાત કરતાં પ્રકાશભાઈએ કેટલીક રસપ્રદ વાતોનો ઉઘાડ કર્યો. નાનાભાઈ ભટ્ટ પાસે ગૃહપતિ તરીકે મનુભાઈ જોડાયેલા. તેમના મનમાં ગુરુનું માન ખરું પણ ગુરુડમ ન ચાલે, જ્યારે નાનાભાઈ નથુરામ શર્માના રૂઢીચુસ્ત વિચારો તરફ ખેંચાયેલા તેથી તેમનો સાથ મનુભાઈએ નિર્ભય થઈને છોડ્યો. તેમને ગામડામાં નિશાળ નહોતી કાઢવી, ગામડાંની નિશાળ કાઢવી હતી. અહીં સમાજ પ્રત્યેની ફરજનું ભાન દેખાઈ આવે છે. સમાજની જરૂરિયા તો અને નવી કેળવણીનો માનવીય મેળ કરવાની તેમની ધગશ હતી. જ્ઞાન વિસ્તાર માટે કલમ લઈને ગયા. ગાંધીએ ઉદ્યોગ માટે ચરખો આપ્યો, તો નાનાભાઈ અને મનુભાઈએ ખેતી અને ગોપાલન આપ્યાં. આમ જે સમાજને શિક્ષિત કરવો હતો તેમનું હિત સાધવા નવાં સાધનો, મૌલિક વિચાર અને આચાર લઈને ગયા. ઉમાશંકર જોશીના સમયના એટલે કે '20 અને '30ના દાયકાના કવિઓ 'હાલોને ગામડે જઈએ' ગાતા આવ્યા, તે રોમાંચક ખ્યાલ હતો જેનો વાસ્તવિકતા સાથે યોગ થવો જરૂરી હતો. આ કામ મનુભાઈએ કર્યું. તેમને લાગ્યું, યુક્ત થાઓ તો સમાજ મુક્ત થાય. મનુભાઈએ ગાતા ગાતા કામ કરવાનું અને કામ કરતાં કરતાં ગાવાનું કામ કર્યું.

ગામમાં ઘર કેટલાં એમ પૂછો તો છેવાડેના ચમાર, ધાંચી અને હરિજનોના ઘરને બાદ કરીને સંખ્યા કહે એવા સમયમાં હરિજનોના બાળકોને ગામના વિરોધ છતાં દાખલ કર્યાં. આમ નવો સમાજ રચવાની જુદી રીત અપનાવી. મનુભાઈ મુખોમુખ સમાજ રચવા મથ્યા, ઝૂઝ્યા અને પોતાની કલ્પના, ઈચ્છા આમ સાકાર કરી. એ જમાનામાં પણ આજની જેમ ગામમાં બધી જાતના માણસો રહે પણ કોઈ નાગરિક નહોતો. પોતાના સમાજના નાગરિકને જાગૃત અને રાજ્યનો પણ વિવેચક બનાવવા કૃષિ-ગોપાલન સાથે ઇતિહાસ, રાજકારણ અને વિજ્ઞાન ભણાવીને આગામી સદી માટે સજ્જ કરવા મનુભાઈ પ્રયત્નશીલ રહ્યા.

જો સાહિત્યના વિકાસ સાથે સમાજોત્થાનની વાત પ્રજાને સમજાવવા હોત તો ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના સમયના કલ્યાણગ્રામથી સેવાગ્રામ રચવાને આટલો સમય ન લાગ્યો હોત. દરેક માનવીનું જીવન સ્થાનિક તેમ જ વ્યાપક સ્તરે વિકસવું જોઈએ અને ખેડૂત એક કર્મશીલથી જુદો ન હોય તેવી માન્યતાએ મનુભાઈના કેળવણી, સાહિત્ય અને સમાજને લગતા કામને એક્સ્ટ્રી બનાવ્યું. મન:સુખરામના સમયને આમ આદમીની ખબર નહોતી જે રમણલાલ દેસાઈ અને ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક દ્વારા જાણ થઈ, જ્યારે મનુભાઈએ આમ આદમીને કેન્દ્ર સ્થાન આપ્યું. ભદ્ર અને સંત સંસ્કૃતિ વચ્ચે હિલ્લોળા લેતા સમાજ સામે મેઘાણીએ લોક સંસ્કૃતિ ઉઘાડી આપી. 'દર્શક'નો નાયક લોક સંસ્કૃતિમાંથી આવે છે. કનૈયાલાલ મુનશી ઉચ્ચ વર્ણના પાત્રો અને રાજા રજવાડા પાસે ગયા, તો 'દર્શક' ગણતંત્ર અને આમ વર્ગના પાત્રો પાસે ગયા. આમ વંશાનુક્રમ, વર્ગાનુક્રમ અને વર્ણાનુક્રમ વગરની દુનિયાની વાત 'દર્શકે' કરી. મહાભારતમાં વસ્ત્રાહરણની વાત સહુ જાણે છે. આપણે માનીએ છીએ કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે દ્રૌપદીના ચીર પૂર્યાપણ 'દર્શક' કહે છે, એક નારીની લુંટાતી લાજથી ગાંધારી વ્યથિત થઈ એટલે બીજી રાજ સ્ત્રીઓએ તેની સાથે મળીને વસ્ત્રાવરણ (વસ્ત્ર આવરણ) પૂર્યું. આવું દર્શન 'દર્શક'નું જ હોય. નવા યુગની નારી શક્તિનું મહત્ત્વ તેમણે આમ લોક માનસમાં રોપ્યું. મનુભાઈ પંચોળી એક કેળવણીકાર, ઇતિહાસવિદ્ અને સમાજહિત ચિંતક તરીકે પોંખાયા અને 'દર્શક' ઉપનામ હેઠળ ઉત્તમ સાહિત્યકાર તરીકે પંકાયા, પણ તેમને પોતાને મન તો પોતાની સમાજચર્ચાની ચોપાસ તેમનાં બધાં કાર્યો અને સિદ્ધિઓ ગરબે ધુમતી રહી એવું પ્રકાશભાઈના વક્તવ્ય પરથી ફલિત થયું.

પરિષદનું સમાપન કરવાનું કાર્ય વિપુલ કલ્યાણી, પ્રકાશ ન. શાહ અને અદમ ટંકારવીએ સુપેરે પાર પાડ્યું. પ્રકાશભાઈએ જેમ બંગાળમાં બંકિમચન્દ્રથી ટાગોરનો એક યુગ ગણાય છે તેમ ગુજરાતમાં ક.મા. મુનશીથી 'દર્શક'નો

એક સમયગાળો ગણાવી શકાય તેમ પ્રતિપાદિત કર્યું. બીજી પણ એક સુંદર વાત કરી. એક વખત બનારસના પંડાઓ ભાંગથી તૃપ્ત થઈ મોજમાં આવીને આખી રાત હલ્લેસાં મારતાં કશોક જવાનો મનસૂબો લઈને નીકળ્યા. સવાર પડતાં આસપાસ નજર ફેરવતાં બોલી ઊઠ્યા, “ખરેખર ઈશ્વર દયાળુ છે, આ જગ્યા આપણા બનારસ જેવી જ લાગે છે.” એક પંડાને ભાંગ ઓછી ચડેલી, તેણે સત્ય પ્રકાશ્યું, “મૂખાઓ, આપણે હલ્લેસાં માર્યા પણ લંગર નહોતું છોડ્યું.” એમ ભારતમાં યુગાનુકુલ રચનાઓ થઈ, ગુજરાતીઓ દેશ-વિદેશ ગયા અને યથાશક્તિ ભાષાની જાળવણી કરી પણ તપાસવું રહ્યું કે હલ્લેસાં માર્યા પણ લંગર છોડ્યું છે કે નહીં?

ગુજરાતી સાહિત્ય એકેડેમીની હોંશ, મથામણ અને મૂંઝવણ આ લંગર છોડવાની છે એ વિષે વાત કરવા સહુ ભેળા મળ્યા અને નવા મિત્રો કાર્ય ભાર સંભાળવા તૈયાર થાય છે એ જોઈને પ્રકાશભાઈએ આનંદ વ્યક્ત કર્યો.

અદમ સાહેબે ‘હવે ક્યાં અને શું?’ એ પ્રશ્ન આગળ ધર્યો. ‘દર્શક’ સોકેટીસ આજે હોત તો રાજ્ય પદ્ધતિ વિષે એનો અભિગમ કેવો હોત તેની વાત નવલકથામાં કરી. તેમ જ આપણે ‘દર્શક’ હોત તો તેમનો સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતા અને રચનાકારોના તળ ગુજરાત તથા ડાયસ્પોરામાં સ્થાન-માન વિષે કેવો અભિગમ હોત તે વિચારવું રહ્યું. ‘દર્શક’ “હવે આગળ શું કરવાના છો?” એમ જરૂર પૂછત. નજીકના ભવિષ્યમાં અનુવાદિત ગ્રંથ પ્રગટ કરવાનો સંકલ્પ લેવાની હાકલ અદમ ટંકારવીએ કરી.

“પરબ” તેમ જ “શબ્દસૃષ્ટિ” સરીખાં સાહિત્યિક સામયિકો પૂરેપૂરાં પુનઃ ઓનલાઈન ઉપલબ્ધ કરાવવા વિનંતી કરતા ઠરાવો પણ પસાર થયા.

વિપુલભાઈના મતે આપણા પછીની પેઢી ભાષા વિમુખ થયાનો વસવસો કરીએ છીએ પણ આપણે પોતે વાંચવાનું છોડ્યું, વિચારવાનું છોડ્યું તેનો એકરાર કેમ ન કરીએ? અંતરમાં ઝાંકીએ તે જરૂરી. વિનોબાજી કહેતા તેમ સરકારી હોય તે અસરકારી ન હોય, એ ન્યાયે અકાદમી લોકાધારિત છે, તો એને ટકાવવા, આગળ ધપાવવા લોકનું પ્રદાન અનિવાર્ય છે અને તે પણ માત્ર આર્થિક નહીં, ભાષાકીય પણ.

આમ આ દ્વિ દિવસીય ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય પરિષદની સમાપ્તિ થઈ. પરંતુ મનમાં ‘દર્શક’ અને રતિભાઈ ચંદરિયાનાં અણમોલ પ્રદાનનું રટણ ગુંજ્યા કરશે.

e.mail : 71abuch@gmail.com
21 ઓક્ટોબર 2015

